

VIER VROUWELIJKE DENKERS IN DE JAREN DERTIG. SLOTTEKST

Petra Bolhuis

Maieutiek

Maart 2023

INLEIDING

Toen ik het boek van Eilenberger las was ik me ervan bewust dat een aantal elementen, beschreven als de context waarin deze vier vrouwen denken, overeenkomen met deze tijd. Dat maakte het lezen van hun reflectie op deze dertiger jaren voor mij op een nieuwe manier relevant. De filosofie heeft moeite deze vrouwen een plaats te geven in de canon. Zo leest de filosofie de Beauvoir vooral in het licht van Sartre en Arendt in de canon die gedomineerd wordt door Husserl en Heidegger. Weil is met haar mystieke wending nog nauwelijks in de filosofie doordacht en Rand alleen in de VS.

Wat Eilenberger toevoegt is een beschrijving van deze vrouwen in een historisch perspectief. Daarnaast zet hij ze neer als zelfstandige denkers over henzelf en de tijd waarin zij leven. Wat deze aanpak zichtbaar maakt is dat het inderdaad zelfstandige denkers zijn én dat ze een breuk vormen met de canon van de filosofie. Daarnaast hebben we gezien dat ze alle vier reageren vanuit- en op hun snel veranderde omstandigheden. Het is niet mijn bedoeling om het leven en denken van deze vier vrouwen hier in de slottekst weer te geven. Dat zou hen geen recht doen. Ik zal in deze slottekst eerst en vooral aandacht geven aan wat ik noem tijdgeest. Ik denk dat er in de filosofie en in de maatschappij een aantal zaken spelen die tot op de dag van vandaag relevant zijn en dat het verhelderend kan zijn om deze vier filosofen te lezen vanuit dat perspectief. Om het te beperken ga ik voornamelijk in op de drie vragen die Kant stelt en die vaak gezien worden als het begin van de menswetenschappen, omdat hij zelf zegt dat hieruit de vierde vraag volgt, namelijk Wie is de mens?

1. Wat kan ik kennen?
2. Wat mag ik hopen?
3. Wat moet ik doen?

Als we die lijn volgen kunnen we zien dat daarin een grote verandering plaatsvindt in het begin van de twintigste eeuw en dat de vier vrouwen waarover de colleges gingen daarin meer radicaal dan de mannelijke denkers van hun generatie breken met het oude en beginnen te bouwen aan een nieuw denken dat ook vandaag de dag nog van invloed is.

1. WAT KAN IK KENNEN?

EPISTEMOLOGIE (KENNISLEER) EN ZINGEVING

De westerse filosofie staat tot aan de twee wereldoorlogen in Europa in het teken van de voortzetting van de Verlichting en de inbedding van het menselijk bestaan in grote, ons omvattende, verhalen. De taakopvatting van de meeste gerenommeerde filosofen is dat er een nieuwe orde aangeduid moet worden die de vacante plek van God als bron en doel van het menselijke bestaan kan vullen. En dat terwijl de route al sinds Kant openligt naar onderzoeken van de mens als bron van (menselijke) kennis en logica. De wereld buiten ons denken bestaat volgens Kant wel, maar is voor ons denken ten ene male onbereikbaar. Maar toch wordt, steeds opnieuw, menselijke kennis van de metafysische bronnen en doelen aangewezen als vormend voor de mens. Nietzsche is de eerste in de westerse filosofie die al in de 19de eeuw het tijdperk van het nihilisme aankondigt. Er is geen Waarheid, Eenheid of Waarde.¹

Husserl (1859-1938) is de eerste die oproept om naar de zaken zelf terug te keren. Daartoe moet de rationaliteit en het empirisme opgeschort worden en de werkelijkheid wordt buiten haakjes gezet. Echte kennis komt via de '*Wesensschau*'. Dat wil zeggen dat het bewustzijn van iets centraal staat zonder dat we nadenken of het buiten ons bewustzijn wel bestaat. Het gaat om de zoektocht naar de onbevooroordeelde, maar stabiele, inhoud van ons bewustzijn. Het voordeel is dat het menselijk ervaren recht wordt gedaan. Het nadeel is evident dat de objectiviteit zijn basis verliest. Daarmee keert Husserl terug naar het menselijk bewustzijn als bron van alle kennis, waarbij hij -anders dan Descartes- het bestaan van de objectieve wereld buiten dat bewustzijn tussen haakjes zet. Tegenover zijn poging tot een nieuwe orde staat de aanvaarding van de contingentie die niet in een orde te vangen is, zoals voorgesteld door Schopenhauer en Nietzsche. Het voordeel is dat er erkenning ontstaat dat iedere orde een tijdelijk en menselijk perspectief is op de feiten. Het nadeel is ook hier dat de objectiviteit van feiten en waarden onzeker wordt.

De Anglo-Amerikaanse, filosofie die meer en meer analytische filosofie wordt en neigt naar taalonderzoek en logica, vindt beide pogingen overigens even obscuur.

We zien vanaf dan in de continentale filosofie een zoektocht die het menselijk kennen en de menselijke zingeving los gaat zien van overkoepelende transcendente lijnen. Als er geen bron is en geen doel, dan moet de mens het zelf uitzoeken. Ook de tussenoplossing van Kant, die een rationele mens dacht te zien met een zedelijke wet in zichzelf, houdt geen stand. Mensen blijken juist in het voortschrijden van de Verlichting in zichzelf verschillende zedelijke regels aan te treffen. Dat levert angst op, maar ook hybris.

DE GEVOLGEN VAN HET VERLIES VAN WAARHEID

De Eerste en zeker de Tweede Wereldoorlog zijn op te vatten als een reactie op het onvermogen van overheden, maatschappij en individuen om een antwoord te bieden op de moderne problemen die ontstaan door het succes van de Verlichting. De toenemende rationaliteit en sociale mobiliteit

¹ Waar een term ontologisch wordt gebruikt schrijf ik dit met een hoofdletter om het te onderscheiden van dezelfde termen die als tijdelijk, menselijk en betwifelbaar worden gebruikt. Deze schrijf ik met een kleine letter.

hebben onbedoelde en onvoorziene gevolgen. De economie, het maatschappelijke en de individuele behoeften sluiten steeds minder bij elkaar aan. De onzekerheden die eerst een probleem waren van enkelingen worden nu zichtbaar voor velen. Dat leidt tot vragen als: Wat is waarheid? Wie is betrouwbaar? Wat is normaal gedrag? Dat was misschien nog oplosbaar geweest, ware het niet dat na de Eerste Wereldoorlog een groot aantal landen in een economische recessie terechtkwam van ongekeerde proporties.

De bekende politiek partijen proberen de orde te herstellen met teruggrijpen naar oude politiek. Er is echter een groot maatschappelijk veld dat hierin zichzelf niet vertegenwoordigd ziet en daar ligt het vacuüm voor de macht van een specifiek soort populistische leiders die we achteraf als totalitair kunnen beschrijven. Zij bieden een herstel van een orde op zodanige manier dat Arendt en Weil zeggen dat het vooral aanslaat bij mensen die het verlies aan zekerheden niet kunnen dragen.

Weil, Arendt, de Beauvoir en Rand gaan uiteindelijk over tot kritiek op bestaande politieke structuren en wijzen op het belang van persoonlijke verantwoordelijkheid. Hun aanpak is echter heel verschillend. Rand probeert het politiek met haar steun voor Willkie. De Beauvoir richt zich eerst op haar persoonlijk leven en sluit zich in haar latere leven aan bij diverse politieke activiteiten. Weil begint met absolute solidariteit en mengt later strijdbaarheid en zelfopoffering met een op de mystiek gebaseerde ego loosheid. Arendt blijft van de vier wellicht het meest een politiek denker en beschrijft het algemeen belang van individualiteit in de kernbegrippen pluraliteit en nataliteit. Maar of het nu het strikte egoïsme is van Rand, of het ambigue ideaal van vrijheid die de vrijheid van anderen meedenkt van de Beauvoir, het individu moet het doen. Bij Arendt hangt uiteindelijk alles af van het persoonlijke oordeel, het stop-en-denken, dat in combinatie met het netwerk van betrekkingen, de samenleving en de menselijke waardigheid vormgeeft. En Weil blijft tot op haar sterfbed individueel betrokken op het leed van alle anderen.

2. WAT MAG IK HOPEN?

Alle vier de denkers zijn in meer of mindere mate existentialistisch en fenomenologisch in hun denken. Rand lijkt dat nog het minst te omarmen, maar neemt haar eigen bewustzijn zo serieus in haar objectivisme dat er geen epistemologie is, dat losstaat van haar denken over de verschijnselen. Wat al deze denkers doen is uitgaande van waarnemingen (niet noodzakelijk empirisch), nadenken over die waarneming en de relatie tussen deze voorstelling het verschijnsel. De problematisering van het eigen denken en de feiten daarbuiten worden gedurende hun leven steeds duidelijker en dat maakt de interactie met het denken van anderen steeds belangrijker. *De anderen* zijn van meet af aan in hun denken aanwezig, maar hun positie verandert in de loop van de ontwikkeling van dat denken.

Weil zoekt het eerst in het concrete verbeteren van de omstandigheden van de meest onderdrukten. Van alle denkers is zij het meest volledig aanwezig bij de onderdrukten. De waarheid is het lijden. Wat zij denkt is daarmee ook van een nieuwe realiteitszin, die ook in deze tijdgeest past. Het is gebaseerd op echte mensen uit omstandigheden die de denkers tot dan toe niet of nauwelijks zagen. Haar idee dat arbeiders van uitbuiting niet revolutionair worden maar moe en lamgeslagen is daar een voorbeeld van.

De mystieke ervaring is iets waarop Weil na 1938 gaat reflecteren, zoals de fenomenologie dat met alles doet. Maar het blijkt lastig in woorden te vangen en het levert ook in haar houding een

dubbelheid op. Misschien zouden we dit, evenals bij de Beauvoir, als ambiguïteit kunnen opvatten. Ze wil ruimte voor de ontvankelijkheid en concludeert dat er in deze wereld niets te bereiken is. Daar tegenover wil ze goed doen en barmhartige naastenliefde in de wereld zetten. Misschien kunnen we concluderen dat zij, in het verlaten van een sterke God en ingebed in een materialistische wereldbeschouwing, alleen kan denken in kleine gebaren van liefde, die daarmee dan ook direct alles zijn. God is zwak en afwezig en wordt aanwezig waar mensen liefde aan elkaar geven, volgens Weil. Ook in de mystieke en spirituele Weil is persoonlijke verantwoordelijkheid het hoogst haalbare en is de totaliteit niet bestaand. Ook in het mystieke en religieuze blijft zij zelf verantwoordelijk. Haar keuze om zich niet te laten dopen is een kritiek op het gebrek aan universaliteit in de katholieke kerk. Zij onderwerpt zich niet meer aan een bovenliggende orde, anders dan vanuit haar eigen reflectief bewustzijn.

Arendt zoekt het in het denken mét andere individuen. Immers als de waarheid steeds net aan ons ontsnapt en nooit meer in een geheel te vatten is, dan hebben we allemaal een beperkt perspectief. Ze beschrijft dat het verschil tussen mensen zichtbaar moet zijn en vormend is voor de wereld waarin wij leven. De *Paria* in plaats van de *Parvenu*, maar ook het botsen en schuren van verschillen in plaats van assimilatie. Wat we hieruit kunnen concluderen is dat niet alleen persoonlijke verantwoordelijkheid een rol speelt, maar ook de verschillen tussen mensen. Wij mensen moeten elkaar steunen door na te denken over een inrichting van de wereld die de verschillen tussen mensen recht doet in plaats van uitsluit. Deze houding zien we bij haar persoonlijk, maar ook in haar ideeën over het Zionisme. In de loop van de tijd beschrijft zij uitgebreid de noodzaak van het *verruimde denken* waarbij de waarheidsgehalte van een denkbeeld groter wordt als het eigen denken én getoetst wordt aan de eigen smaak, maar ook aan de common sense en de specifieke anderen. Wat onderbelicht blijft bij Arendt is de rol van emoties en intuïties hierin. Wellicht hadden we hierover meer geweten als zin het derde deel van het leven van de geest had kunnen voltooien.

De Beauvoir ziet als eerste in dat het denken weliswaar volgens het moderne existentialisme niet eenvormig zou moeten zijn, maar dat er sporen van eenvormigheid in blijven die onderzoek vergen. Juist doordat het (filosofische) denken zich in zichzelf terugtrekt en niet meer vraagt wat anderen denken, ontstaat er een lijn van filosofen bij o.a. Heidegger en Sartre die geen recht doet aan de veelvuldigheid van de wereld gevuld met andere subjecten met bewustzijn. De consequentie is uitsluiting en geweld en is daarmee een voortzetting van de eenvormigheidsidealën en het kiezen van één bron voor alle kennis en zingeving zoals de geschiedenis van de filosofie al had. De Beauvoir schets een wereld waarin ambiguïteit een rol speelt. Mensen kunnen en mogen zichzelf niet als norm neerzetten voor de bevrijding van anderen die nooit aan die norm kunnen voldoen en dat wezenlijk ook niet willen. We zijn allemaal verschillende mensen en de samenleving biedt mensen die aan een norm voldoen voordeel. Dat geldt voor zwarten, vrouwen, ouderen en zieken. Daarover loopt tot op vandaag de discussie hoog op. We kunnen op grond van het minder bediscussieerde onderzoek naar linkshandigen concluderen, dat een wereld waarin jij niet de norm bent lastiger kan zijn dan je denkt.² De Beauvoir is tot op dat moment een van de weinigen die de rol van emoties en het lichamelijke ziet als een serieuze bijdrage tot waarheid.

²<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-voor-en-nadelen-van-linkshandigheid~b7fc3b90/>

Rand is degene die helemaal op haar eigen denken bouwt. Zij vindt dat rekening houden met anderen alleen maar een last is die het individu niet zou moeten dragen. Haar hele denken is gericht op ruimte bieden aan degenen die veel kunnen en willen. Daarin staat ze niet alleen, want behalve de benadrukking van de persoonlijke verantwoordelijkheid ontstaat er -nu bron en doel verdwenen zijn- ook een toenemende groep mensen die de druk van kerk en staat van zich af willen werpen in een totale bevrijding van het individu. Rand ziet de vrije markt en een afbraak van iedere vorm van staat en staatsreligie als de beste manier om de vrijheid mogelijk te maken. Bij haar is geen zwakte, geen geboorte en opvoeding en geen verzorgde oude dag aanwezig in haar romans en ook in haar theorie is dit afwezig. Je weet hoe levens lopen, daar moet je maar een reserve voor achterhouden en anders val je af in deze variant van *the survival of the fittest*.

DE MENS VERDWIJNT ALS EEN GELAAT VAN ZAND

De beweging van de tijdgeest die deze vier filosofen beschrijven is van gezamenlijk naar individueel en van één omvattende orde naar existentiële ervaringen. De hele geschiedenis van filosofie door is er juist sprake geweest van een omgekeerde beweging; vanaf het begin van onze jaartelling ontstaat er het beeld van één bron, één doel en één mens(heid) De verschillen die er zijn worden opgevat als vastliggende verschillen die gegeven zijn en bedoeld. Aan het begin van de Verlichting is het nieuwe in het denken dat *alle* mensen deel zijn van de mensheid en dat er één mens is. Dat is daar en dan hoogste vernieuwend en emancipatoir. Het maakt ook dat het verschillend zijn verklaring behoeft en vooral opheffing.

In de tijd dat de vier vrouwen schrijven en denken is juist die gelijkheid weer aan het verdwijnen. Juist door het succes van de Verlichting wordt duidelijk dat het verkrijgen van meer kennis en vaardigheden de verschillen niet worden opgeheven, maar op een nieuwe wijze aan het licht komen. Vandaag de dag is dat te beschrijven als het verschil tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid. Zijzelf voldoen niet aan de norm die nu gaandeweg zichtbaar wordt in het begrip mens. Dat woord blijkt veel minder neutraal dan het leek. Omdat ze vrouw zijn en omdat drie van de vier Joods zijn, zien zij dat het verschillend zijn doordacht moet worden op een nieuwe manier. Het is dus niet de mislukking, maar de voortschrijding van de Verlichting die de rafelranden zichtbaar maakt. We beginnen te zien dat niet iedereen gelijk is en dat er niet één orde is waarvan we kunnen zien wat deze van ons allemaal vraagt. De verspreiding van kennis en mogelijkheden gaat meer en meer mensen bereiken. De aanname van het automatisch samengaan van morele en rationele vermogens blijkt niet te kloppen. Niet iedereen die nadenkt vindt dezelfde zedelijk wet in zichzelf. En terwijl rechts- en standsgelijkheid meer en meer vorm aannemen blijkt de categorische imperatief (zou ik zelf aan deze wetten willen voldoen?) zoals die Kant voorstelde, geen garantie voor een samenleving die alle mensen recht doet. Wanneer meer mensen scholing krijgen en de sociale mobiliteit toeneemt blijkt dat iedereen zich af gaat vragen of de wereld wel zo is als het moet zijn. Buiten de bubbels, die dachten dat hun waarden en waarheid het ontdekken van Waarheid en Waarden was, blijken grote groepen mensen daar andere opvattingen over te hebben. Meer en meer mensen vragen zich af wat waarheid is, welke waarden we moeten hanteren en wie dat eigenlijk bepaalt.

GROTE VERHALEN IN DE TWINTIGSTE EEUW

Wanneer de wereld eind 19de eeuw snel verandert en mensen zich onzeker voelen over hun toekomst, dan is de vraag aan welke knoppen gedraaid moet worden om het weer goed te maken. Er is nog geen ruimte en mogelijkheid om het op te lossen en in de onzekerheid van beginnende democratieën en resten van oude elites en hiërarchieën komt men niet tot oplossingen. Alles staat stil, terwijl dat gezien de werkelijke gebeurtenissen, zoals een economie die instort, niet kan. Populisten en complotdenkers nemen bezit van het maatschappelijke vacuüm dat er ontstaat en bieden de verdoolde burgers zekerheden die er in werkelijkheid niet zijn.³

Dat lijkt een terugval in het geloof in één grote orde. Dat is ook zo, maar er is één belangrijk onderscheid met alle voorgaande omvattende verhalen; Mensen denken niet meer in termen van een te begrijpen orde waaruit mensen kunnen lezen wat hun plaats is en wat zij moeten doen, om zich daaraan vervolgens aan te passen. De nieuwe grote orde die gezocht wordt is de orde die iemand in staat stelt de wereld te veranderen. Het is alsof Marx adagium nu voor iedereen geldt; 'De filosofen hebben de wereld slechts verschillend geïnterpreteerd; het komt erop aan haar te veranderen'. Het denken van mensen heeft echter ook nog elementen van de oude Verlichtingsgedachte in zich zoals een top-down Verlichting en het verschil tussen een wetende elite en het te verheffen volk. Misschien is het daardoor dat veel mensen gemakkelijk geloof hechten aan iemand die zegt meer inzicht te hebben in het wereldproces dan zij. Er wordt alle mensen eer en erkenning geboden en een weg naar een betere wereld en dat daarvoor offers moeten worden gebracht dat begrijpt men op grond van het verleden wel. Totalitaire populistten bieden een groot verhaal met een enerzijds een 'ouderwets' beeld van een omvattende orde waaraan niets te doen is: Sociaal-Darwinisme bij Hitler en Historisch-materialisme bij Stalin. Maar ze bieden ook een moderne semiwetenschappelijke blik die het mogelijk maakt met *social engineering* in te grijpen in dit proces. Met dat ingrijpen zeggen ze de strijd en de moeite te verkorten die nodig is om bij het goede leven aan te komen. Dit goede leven is natuurlijk alleen weggelegd voor de enkelingen en groepen die dit toekomt. Wat populistten erg goed kunnen is velen te laten geloven dat zij bij de uitverkorenen horen. Tegen de tijd dat mensen ontdekken dat ook deze revolutie zijn eigen kinderen opeet is het geweld alom aanwezig en tegenstand levensgevaarlijk.

ONZE TIJDGEEST

Dat onze tijd kenmerken vertoont van de tijdgeest die we in Eilenbergers boek aantreffen is het gevolg van het nog steeds worstelen met problemen die horen bij dit stadium van de Verlichting. De problemen zijn niet opgelost door Hitler en Stalin, als dat al ooit hun bedoeling was. De opkomst van een liberale en sociaaldemocratische democratie en een verzorgingsstaat heeft veel van de problemen aangepakt, maar andere zijn uit zich gebleven. In- en uitsluiting die inherent is aan een top-down Verlichting speelt weer op als arbeiders, vrouwen en voormalige bewoners van koloniën hun inclusieve rechten in de democratie en de rechtsstaat gaan opeisen. De kloof tussen de oude productiemethoden en de daaraan gekoppelde economie past steeds minder goed op de reële productieverhoudingen. De mondigheid van die verschillende groepen werd een tijd lang het hoofd geboden met een beroep op de vrije markt, maar ondertussen is zichtbaar dat het middel in een

³ Arendt 2005

aantal opzichten erger is dan de kwaal. Daarnaast zijn er nieuwe onbedoelde en onvoorziene problemen die om oplossingen vragen. Multinationals zonder een binding aan nationale staten brengt het idee van vooral nationale herverdeling van gelden in de war. Voor hen zijn in een doel-middel rationaliteit de minder democratische landen veel prettiger om zaken mee te doen. De vraag is hoe daar moraal op toe te passen en wie dat zou moeten doen.

Opeenhoping van grote rijkdom wordt een ongekende factor van betekenis en brengt nieuwe ongelijkheid die we vanuit Verlichtingsoogpunt achter ons dachten te hebben gelaten. Nieuwe media brengen ons in verwarring over waarheid, waarden en eenheid en zelfs over de mogelijkheid van waarheidsvinding en falsificatie. Aan de ene kant is die onzekerheid over nieuwe vindingen van alle tijden. Zo dachten velen dat fotografie alle beeldende kunst zou laten verdwijnen. Maar er is nu wel een nieuwe basale twijfel aan wat we kunnen kennen, wat we mogen hopen en wat we moeten doen. De vraag *Wat is de mens?* wordt door AI en HI wel degelijk op een nieuwe wijze aan de orde gesteld.

In onze tijd zien we in toenemende mate een bewustzijn van het gebrek aan grote verhalen. Er is bijna niemand meer die niet denkt en voelt dat het met de door deze grote verhalen geboden zekerheden voorbij is. In 1979 schrijft Lyotard er een essay over waarvan het succes hemzelf verbaast en noemt het tijdperk van het einde van de grote verhalen *Postmodernisme*. Een nieuw filosofisch tijdperk is geboren. Vandaag de dag is dat geen nieuws meer, iedereen voelt het op zijn of haar manier en vervangende verhalen dienen zich ook nu weer aan in de vorm van populisme en complottheorieën.

Enige tijd leek het denken van Rand voor een groot aantal mensen de algemene oplossing om individueel en collectief hiermee te leren leven: kapitalisme en vrije markt zijn, beginnend bij Engeland onder Thatcher⁴, de nieuwe grote verhalen. Maar vandaag de dag wordt dit verhaal verlaten. Er gebeurt namelijk precies wat Rand dacht dat moest; mensen worden egoïstische concurrenten van elkaar, de overheid en het algemeen belang raken uit zicht. Dat laat zien dat mensen in de huidige tijd inderdaad verschillend zijn en dus tegengestelde belangen hebben en die ook verzilverd willen zien. Het maakt ook zichtbaar dat ook het gedachtengoed van Rand ten diepste nog hangt aan een Verlichtingsgedachte namelijk dat mensen hetzelfde willen en zijn, kortom het is een ideologie met 'de mens' als onderwerp en niet 'mensen'. We zoeken nu individueel en collectief alternatieven voor het vrije markt verhaal. De wending naar rechts in de verschillende staten van de VS en de vele nieuwe partijen in Nederland zijn in dat opzicht pogingen om nieuwe verhalen neer te zetten. Maar als concurrentie en schaarste eenmaal als beeld zijn neergezet zien we dat deze de economie, de ruimte voor eigen opvattingen en de maatschappelijke orde blijven bepalen. Het wantrouwen overheerst.

In de vroege Verlichting met haar ideaal van de verheffing van het volk was een gebruikelijke en schaamteloos onder woorden gebracht uitgangspunt; De regels zijn er voor het volk, tot zij net zo Verlicht zijn als wij. Dat betekende ook dat de elite dacht zelf zonder deze beperkingen te kunnen. In het slagen van de Verlichting is de gelijkheid groter dan in de aanvang van de Verlichting, maar de vraag is of nu niet ieder van ons zichzelf de elite acht die uit zichzelf het goede doet, wat leidt tot de

⁴ Monbiot(2018) p. 38

roep om meer vrijheid en autonomie. Allen denken echter ook dat de anderen deze vrijheid (nog) niet aankunnen, wat leidt tot de roep om regels, handhaving en strengere straffen.

De Verlichtingsideologie is ook nog in een ander opzicht ongemerkt aanwezig in die zin dat mensen voortdurend uitdrukking geven aan het feit dat ze weinig vertrouwen hebben in de overheid, maar dat dit wantrouwen bij nader inzien dat vooral te maken heeft met de niet ingeloste verwachting dat de overheid alle problemen op zou kunnen lossen als ze werkelijk haar best zou doen. Dat betekent dat het gebrek aan vertrouwen uiteindelijk niet wortelt in de twijfel aan de capaciteiten van de overheid, maar dat hen kwaadwillendheid wordt toegedicht. Iets wat duidelijk aan het licht komt in de hedendaagse complottheorieën, die zover gaan als het toedichten van samenzweringen waarbij alle zaken waarover men onbehagen voelt worden toegeschreven aan complotten van overheid, media en rechtspraak die elkaar hebben gevonden in het W.E.F.

Er lijkt daarnaast ook bij overheid en instituties een soort teleurstelling op te treden in de resultaten van de Verlichting en dat leidde tot een versnelde afschaffing van veel van de daarop gebaseerde inspanningen. Dat maakt dat verschillen tussen groepen toenemen en sociale mobiliteit afneemt. Waar de inspanningen van het gelijktrekken van het onderwijs voor de naoorlogse generaties veel heeft opgeleverd, stopt dat proces nu. De verschillen tussen de randen van Nederland en de Randstad nemen toe en er liggen een aantal grote problemen zoals het klimaat en toenemende spanningen in de wereld die het speelveld voor Europa en Nederland sterk veranderen.

De overheid van vandaag de dag heeft een veel onmachtiger positie dan in het naoorlogse Europa en juist daarin ligt misschien we de vergelijking met de wereld die de vier denkers ons laten zien. Ook zij groeiden, net als velen van ons, op in toenemende rust en welvaart met de gedachte dat hun positie, zeker ook als studerende vrouw, veel beter zou zijn dan die van de generaties voor hen. De geschiedenis haalde hen in. Veelbelovende perspectieven verdwenen en ook al weten wij dat het met drie van de vier goed afliep en dat alle vier een indrukwekkend oeuvre hebben nagelaten, zelf hadden zij daar tussen 1933 en 1943 geen idee van. Ze leven te midden van opgejaagde en uitgestoten mensen. Hun uitzichtloosheid heeft niet te maken met armoede, maar met een gebrek aan perspectief. Welke keuze leidt tot succes en welke tot een ondergang? Veel in het slagen van hun leven als filosoof en hun overleven als mens is van toeval afhankelijk. Dat staat haaks op het voor én na de oorlog bestaande geloof in de eigen inspanningen, de kracht en macht van kunnen nadenken en het belang maken van rationele keuzes.

Vandaag de dag zijn er veel mensen die in die onzekerheid leven in de wereld, maar ook in het relatief zeer welvarende Nederland. In Nederland is slechts een enkeling is zijn leven niet zeker en er is geen systematische jacht op groepen mensen, maar ondertussen is er wel een grote groep mensen die hun verwachtingen over groei van welvaart en sociale mobiliteit gestuit zien worden door tegenvallende welvaart of veranderende regels en wetten. Het onderling en wederzijds wantrouwen tussen burgers en overheid en de toenemende gang naar de rechter brengen een bureaucratie mee die zelf een flinke bijdrage levert aan de gevoelens van onzekerheid die heersen. Hoe langer hoe meer zijn ook moderne mondige burgers die het niet objectief slecht hebben onzeker over de toekomst en zij lijden onder het gebrek aan duidelijk perspectief. Vreemd genoeg wordt de bureaucratie die bedoeld was om het Verlichtingsideaal van gelijkheid voor de wet vorm te geven meer en meer een bron van onzekerheid en ongenoegen en sterk afhankelijk van persoonlijke

omgang en toevalligheden. Hoe snel is de subsidie op? Wordt er gehandhaafd of gedoogd? Bestaat het pensioenfonds nog en is er wel of geen studieschuld opgebouwd? Is er nog stikstofruimte voor je openluchttheater en kan je dochter de boerderij nog overnemen? Bureaucratie ooit bedoeld als ondersteuning van rechtsgelijkheid en veiligheid wordt zelf het nieuwe noodlot. Zoveel onzekerheid die maakt dat mensen niet meer weten waar ze zekerheid kunnen vinden heeft de laatste decennia in Nederland ruimte geboden aan diverse populistische partijen om het vacuüm te vullen met mooie en simpele verhalen en complottheorieën. Sommige daarvan zouden beschreven kunnen worden als protestpartijen, maar enkele hebben ook duidelijk gevaarlijk veel overeenkomsten met waar de totalitaire populistten waarbij geweld onontkoombaar lijkt en objectieve vijanden worden aangewezen en leden van die groepen worden ook nu met de dood bedreigd. Oorlog, klimaat en wereldeconomie zijn grootheden die kunnen gaan voelen als deel van een complot. Maar dat complot is zelf nog een restant van het geloof dat er iemand aan de knoppen zit die individueel wel het verschil kan maken en weet waar de wereld heen beweegt. Dat is in de huidige contingentie bijna geruststellend naïef, ware het niet dat dan alles wat misgaat wordt opgevat als een aangedaan leed met de bijbehorende woede tot gevolg.

Het meest verontrustende is misschien wel dat de bestaande partijen doen wat in de jaren dertig ook werd gedaan; uit angst voor hun eigen positie en in afwachting van wat de nieuwe partijen gaan doen zo min mogelijk ingrijpen om door te kunnen gaan op de bestaande weg. Een weg die echter niet meer aansluit bij wat mensen van dag tot dag denken nodig te hebben. Populistische partijen beschrijven deze onmacht en impasse van de partijen aan de macht als opzettelijk. Zij wijzen het aan als een complot en er worden als in de dertiger jaren verbanden gelegd met internationale samenzweringen. In tegenstelling tot het verleden is er nu wel enige zicht en kritiek op het aanwijzen van objectieve vijanden, maar toch zien we weer een toename van antisemitisme, vreemdelingen- en vrouwenhaat en deze keer aangevuld met kritiek op en haat tegen alle nieuwe individuele vormen van relaties en haat tegen klimaatactivisten.

Internationaal kunnen we nog sterker dan in ons kleine land zien dat geweld en autoritair leiderschap oplossingen lijken te bieden die we niet anders kunnen beschrijven als een strijd om de macht die over de eigen grenzen reikt. Poetin, maar ook Xi zijn bezig met een territoriumstrijd die in deze tijd, meer dan in het verleden, gaat over data en economie, maar uiteindelijk ook op geweld uitdraait. Tibet en Taiwan, de Krim en de Oekraïne zetten Europa opnieuw voor het dilemma ingrijpen of oorlog voorkomen. De positie van de interne vijanden van deze leiders zoals de Oeigoeren heeft al verontrustend veel overeenkomsten met het lot van degenen die opgesloten werden om niets anders dan hun vermeende ras. In de strijd om de benadrukking van het terecht uitzonderlijke lot van de Joden in de Shoah vergeten we al te gemakkelijk dat dit pas in de loop van de jaren '40 zijn beslag kreeg en ook het geweld tegen hen begon met uitsluiting en opsluiting.

3. WAT MOET IK DOEN?

Opnieuw is er een vacuüm in onze samenleving. Evenals de filosofen in de dertiger jaren weten we niet waar onze bijdrage aan een beter wereld moet en kan plaatsvinden. Er is persoonlijke verantwoordelijkheid, maar die lijkt ons te overvragen. Er is nu meer aandacht voor verschillen en de positie van degenen die als 'de ander' zijn haar of hen vrijheid moeten zoeken wordt zichtbaar. We gaan inzien dat er verantwoordelijkheden liggen die één mens niet kan dragen, maar die onze

toekomst in hoge mate zullen bepalen. Er is angst, verwarring en een behoefte aan grote verhalen. We kunnen echter zien dat de nieuwe grote verhalen niet echt nieuw zijn, maar zwaar leunen op een groots verleden. Xi's zijderoute is een mengeling van een groot Chinees verleden en het omarmen van staatskapitalisme en Rusland zoekt het herstel van een rijk dat nooit een eenduidige omvang heeft gehad en zeker niet aansluit bij de moderne geopolitiek en economie.

Wij allen, als nazaten van de Verlichting, zijn geïnformeerde, vrije en zelfstandige individuen die verantwoordelijk leken voor het eigen leven als een optelsom van de eigen keuzes. Maar wij worden, net als in de tijd van onze vier denkers, in meer of mindere mate overspoeld door het wereldgebeuren. Net als toen houden sommigen mensen vol, net als toen, dat de zaken die onrust veroorzaken het gevolg zijn van complotten en desinformatie of van overdreven zorgen. Maar andere mensen ervaren het aan den lijve; vluchteling, verdreven van huis en haard door milieurampen, mensen die niet in staat blijken mee te delen in de nog altijd heersende welvaart. Wat verontrustend is, is de enorme onzekerheid en de materiele en geestelijke gevolgen daarvan. Ook mensen die het relatief goed hebben omdat ze wonen in Nederland, wat op wereldschaal gezien een enorm veilige en rustige plek is om te leven, zijn bang en onzeker. Boeren, studenten van de pechgeneratie en kunstenaars na Corona, weten dat het niet hun persoonlijke keuzes zijn die hun toekomst bepalen, maar wat is dan wel hun persoonlijke verantwoordelijkheid?

Achterliggend speelt het verlies van Waarheid een rol. De vraag aan de talkshowtafels en in de wetenschap is niet: 'wat moet ik doen?'. Iedereen vraagt zich af 'wie heeft er gelijk?'. En ook 'hoe weten we wie er gelijk heeft?'. We missen het gedeelde geloof en vertrouwen om gedeelde criteria aan te nemen die de waarheid van de één van een betere kwaliteit laten zijn dan van de ander. Evenals andere bij instituties als recht, zorg en overheid, is de status van de waarheid in wetenschap en media problematisch geworden. Wat voorlopig overblijft is een nog onopgelost probleem waarbij niets anders rest dan een zorgvuldige reflectie en een verantwoordelijke omgang met de verschillende perspectieven die waarheid claimen. Waar in de dertiger jaren voornamelijk geweld een doorslaggevende rol speelde, zien we nu dat behalve geweld ook grote opeenstapelingen van kapitaal in weinige handen een rol spelen in waarheidsvinding en de versluiering daarvan. De overeenkomsten met onze vier filosofen in de jaren dertig kunnen we constateren. Bregman schreef in de Correspondent; "Ik leef in de jaren dertig van mijn generatie en hij deed dit ver voor de oorlog in Europa weer uitbrak en ver voor dit boek van Eilenberger uitkwam⁵. Evenals hij, denk ik dat het belangrijk is dat we het debat en de gebeurtenissen niet overlaten aan de populisten en complotdenkers. We kunnen vaststellen dat wij, evenals de schrijvers in de dertiger jaren, nu niet weten welke kant het opgaat. Aan hen kunnen we echter zien dat het deelnemen aan de gebeurtenissen loont, ook als je nu geen enkel idee hebt of er iemand iets aan heeft. Wat ieder van ons daarin doet is individueel. Waar deze vrouwen over schrijven is het verschil tussen oorlog en het vooroorlogse. Waar Weil zich wel, en de anderen zich niet, met de oorlog zelf bemoeien, ligt bij allemaal de weg uit het conflict in kleine gebaren van solidariteit of individualiteit. Rand kiest voor het strikte egoïsme, Weil voor de strikte zelfopoffering. Maar beiden wel met het oog op een betere wereld. Arendt stelt zelfs dat het de verantwoordelijkheid van elk individu is om een bijdrage te leveren aan pluraliteit en nataliteit wat volgens haar de enige weg is naar een vreedzamere en

⁵ <https://decorrespondent.nl/5694/2016-is-het-1933-van-mijn-generatie-tijd-om-op-te-staan/f4fb5e3e-3bf8-0cba-295a-5b465a74a1ad>

menswaardiger wereld. De Beauvoir is degene die ons oproept om de eigenheid en het verschil te koesteren en het is opvallend dat, waar ze begint met een bijna navelstarende nabijheid van haar eigen positie, zij meer dan de anderen laat zien dat de wereld inclusief moet zijn om de persoonlijke vrijheid mogelijk te maken. Misschien moeten we in de huidige tijd weer terug naar het begrip verantwoordelijkheid, dat in het existentialisme een grote rol speelt. Immers door de concurrentie van het vrijemarkt denken zijn we ook met betrekking tot maatschappelijke ruimte elkaars concurrent geworden. Dat is de fase van de vroege Sartre waarin mijn vrijheid gewonnen moet worden uit de noodzakelijke onvrijheid van anderen. De Beauvoir heeft door haar ambiguïteitsmodel een standpunt dat zegt dat we met elkaar een evenwicht moeten vinden in vrijheid en gebondenheid. Daarbij staat verantwoordelijkheid voor wie door de omstandigheden nog tot 'de ander wordt gemaakt centraal. Deze veranderingen ziet zij niet plaatsvinden door geweld, maar door tijdige reflectie en maatschappelijke veranderingen. We moeten het geweld het hoofd bieden door waar dat (nog) kan te luisteren en te handelen uit die ambiguïteit. Arendt laat zien dat ook waarheid alleen op die manier gewonnen kan worden. Perspectieven op de feiten zullen gedeeld moeten worden om tot meer en betere kennis te komen. Moraal die persoonlijk is en onbewuster in ons leeft dan wij zelf vaak denken, zal bereflecteerd en bevraagd moeten worden in gesprek met anderen die een andere moraal denken en voelen. De moderne en postmoderne filosofie heeft ons van de zekere kennis beroofd. Nihilisme als het eind van de eenheid, waarheid en waarden is nu vrij algemeen aanvaard. We zien niet meer in hoe nieuw het is dat we zeggen dat wetenschap nu eenmaal zijn eigen denkbeelden moet vervangen in een voortschrijdend inzicht. Daarbij geven we nu meer en meer toe dat we in dat proces ook kennis kwijtraken. We leren leven met het gegeven dat vooroordelen, geld en macht een rol spelen bij ons corpus aan kennis. Pas als we dat erkennen gaan we daar kritisch mee om en dat komt de relatie tussen kennis en dat wat feitelijk is ten goede.

Wat we uit de levens van deze vrouwen kunnen concluderen is ook dat we in het *nu* geen idee hebben -en ook niet kunnen hebben- van het vervolg van onze eigen toekomst. Die gebeurt in de door deze vrouwen voor het eerst filosofisch doordachte contingentie. De geschiedenis herhaalt zich niet. Dat is deels het gevolg van wat we geleerd hebben van de geschiedenis, maar het is ook het gevolg van nieuwe omstandigheden. Wat ze ons aanreiken is een doordenking van een aantal problemen die voor de Eerste Wereldoorlog ontstaan als onbedoeld en onvoorzien gevolg van onze vooruitgang in de Verlichting. Aan de Verlichting zitten lelijke rafelranden, zoals de zachte dwang van de top-down verheffing. Maar ook de positieve kanten ervan vragen om aanpassingen in onze samenleving en ons individuele gedrag.

We moeten, zoals Neiman dat stelt, nu eindelijk volwassen worden⁶. We kunnen als volwassenen niet langer naar hiërarchisch boven ons gestelde anderen kijken om ons leven te leiden. Daarbij worden we met een snel veranderende samenleving geconfronteerd en we zullen behalve ruimte op te eisen voor onszelf, ook ruimte moeten geven. Er moet ruimte zijn voor nieuwe technieken en de worsteling om daarmee om te gaan. Er moet een plaats worden ingeruimd voor nieuwe stemmen en de schreeuw om aandacht en erkenning die zij afgeven En waar eerder veranderingen buiten de meeste deelnemers van de samenleving om plaatsvonden, lijken we nu in te hangen tussen overall iets van moeten vinden en nergens invloed op hebben. Het vraagt moed en vertrouwen om te

⁶ Neiman 2014

denken dat het allemaal wel goed zal komen. De vier vrouwen zoeken verschillende manieren om hun hoop vorm te geven;

- **Weil:** Verbind je met de meest verdrukten en laat verder alle eigenbelang en ego los. We kunnen uiteindelijk niets uitrichten vanuit het ego, maar als we ons daarvan bevrijden kunnen we uit mededogen goed zijn voor de verdrukte anderen. Ego brengt machtsstrijd met zich mee, ook als je goede bedoelingen hebt. We zijn pas vrij als de hele mensheid vrij is. Maak de ander nooit tot ding.
- **Rand:** Wees volstrekt egoïstisch en wees de beste vorm van jezelf, ongeacht wat anderen daarvan vinden. Als je denkt te kunnen uitblinken, is eer het belangrijkste. Ook al ga je in armoede dood, de wereld zal je eens herkennen als het genie dat je was.
- **De Beauvoir:** Omhels je eigen innerlijke strijd en doordenk deze zodat je ruimte kunt geven aan jezelf én aan anderen met vallen en opstaan. Zie dat, als je niet de norm bent, de wereld je maakt tot wie je bent en bevrijd je daarvan. Bevrijding kan alleen slagen als we ons ook bevrijden van de normen die we aan anderen opleggen.
- **Arendt:** Denk na en probeer te begrijpen, dat doe je voornamelijk voor jezelf, maar soms is nadenken het enige dat de menselijke waardigheid in stand kan houden. Neem je eigen plek in, want die van anderen is al bezet. Alleen pluraliteit houdt het netwerk van betrekkingen en daarmee de waarheid en de waarden overeind. De mens is in staat tot nataliteit en moet die verantwoordelijkheid dragen. Blijf het anders zijn van de anderen koesteren.

Wat we wel kunnen zien is dat er, onder de verschillen bij de vier filosofen een eenheid te vinden is;

- We kunnen niet meer terug naar grote omvattende verhalen die voor iedereen Waarheid, Waarden en Eenheid bieden. Waar dat wel geprobeerd wordt leidt dat onontkoombaar tot uitsluiting, discriminatie en uiteindelijk tot geweld.
- We kunnen niet meer terug naar één Mensbeeld dat alle mensen laat voldoen aan een norm. Wat we overhouden aan de Verlichting is een verantwoordelijkheid voor inclusiviteit en rechtsgelijkheid van degenen die op dat moment de norm zijn. We zien aan de VS, waar Obama werd opgevolgd door Trump, dat de positie van degenen die de norm zijn vandaag de dag veel sneller kan veranderen dan in het verleden. Dat maakt duidelijk dat Tocqueville gelijk heeft die zegt dat mensen in een democratie ruimte zullen laten voor de minderheden omdat ze begrijpen dat zij de volgende verkiezingen daar zelf toe kunnen behoren. Die democratische basisregel uit 1831 lijkt nu niet meer zo voor de hand te liggen als hij toen dacht.
- We zijn uit het wereldbeeld losgeraakt waarin mensen vanuit een bovenliggende transcendente realiteit af kunnen en moeten leiden hoe ze moeten leven en wie ze zijn. Dat beeld kent een inherente hiërarchie en machtsongelijkheid die nu niet meer te handhaven is. Maar dat betekent dat we zoals Susan Neiman dat noemt de positie van de volwassenen moeten innemen. We zijn zelf verantwoordelijk. Maar terwijl zij daartoe oproept wordt ook die waarheid ingehaald door een realiteit waarin veel van wat mensen overkomt toch weer af blijkt te hangen van grotere verbanden waarop niemand rechtstreeks invloed heeft.
- De moed je verstand te gebruiken moeten we herzien. We zullen moeten accepteren dat we zijn losgeraakt van de belofte dat we alles kunnen weten en moreel beoordelen. Er is een nieuwe soort Stoïcisme nodig; Over welke gebeurtenissen hebben we macht en hoever reikt

die macht? Welke zaken gaan buiten de meesten van ons om? En dat geldt ook voor kennis. In de voortschrijdende ontwikkeling van de Verlichting is er een dermate complexe situatie ontstaan, gebaseerd op menselijke kennis en kunde, dat ook de beste opgeleide goed geïnformeerde burger niet over alles mee kan beslissen. Maar waar moeten we wel en waar niet de moed hebben ons eigen verstand te gebruiken? En op welke gronden beslissen we dat? Wie vertrouwen we met een waarheid die wij niet kunnen controleren?

- De Waarden zijn niet meer iets wat we kunnen ontdekken en blootleggen. We maken ze. Maar we weten nu ook, mede dankzij wereldwijd onderzoek, dat er grote overeenkomsten zijn. Het verschil zit vaak in wie er onder die gedeelde waarden valt. Zijn de waarden voor iedereen of zijn er verschillen tussen familie en vreemden of tussen mannen en vrouwen en vinden we die verschillen terecht? Rawls idee van rechtvaardigheid vastgesteld achter een sluier van onwetendheid is - theoretisch als het is- vaak een treffende ontmaskering van ongelijkheid die laat zien dat mensen het alleen gedogen wanneer zij zelf niet onder die regel vallen. Hier zien we een categorische imperatief die gezuiverd is van culturele- of andere vooroordelen.

Arendt, De Beauvoir, Rand en Weil zijn lastig en dwars en vormen – ook onderling- tegengestelde stemmen in eenzelfde tijdsbeeld. Dat is deels te verklaren door duidelijke verschillen in wie en waar ze zijn. Ze zijn uitdrukking van de tijdgeest én unieke wezens. Ze zijn uitdrukking van pluraliteit en nataliteit. We hoeven de tegenstellingen - zelfs binnen hun eigen denken- niet op te heffen om te zien dat ze handelingsperspectieven bieden. Juist na het verlies van Waarden, Waarheid en Eenheid, wanneer er geen eenheid meer is van een overkoepeld verhaal, zijn er geen handelingsaanwijzingen meer te vinden die voor iedereen gelden. Zij hadden de moed om hun eigen verstand te gebruiken, maar in tegenstelling tot de meeste filosofie vóór hen hadden zij ook de moed om te kijken of wat zij bedachten klopte met hun eigen leven en dat van anderen. Er groeit onder hun handen een beeld van nieuwe kennis, moraal en ordening die inclusiever is en opener. We kunnen al in een steekproef van vier zien dat het niet direct leidt tot een nieuw groot verhaal. De vraag is of dat een zegen is of een vloek.

BIBLIOGRAFIE

Achterhuis, H. (2010). *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Appiah, K. (. (2016). *Erecode*. Amsterdam: Boom.

Appiah, K. (2007). *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Amsterdam: Prometheus.

Arendt, H. (2005). *Totalitarisme (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.)*. Amsterdam: Boom.

Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jeruzalem: A report on the banality of evil (5e druk)*. New York: The Penguin Group.

Arendt, H. (2012). *Denken: Het leven van de geest (D. d. Schutten, & R. Peeters, Vert.)*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans.

- Beauvoir, S. d. (1964). *Uitgenodigd* (vert. Greetje van den Bergh). Bussum: Agathon.
- Beauvoir, S. d. (1965). *Bloed van de anderen* (Vert. Ernst van Altena). Houten: Agathon/Unieboek.
- Beauvoir, S. d. (1983). *De Mandarijnen: Les mandarins* (E. van Altena, vert.) (12e druk). Weesp: Agathon.
- Beauvoir, S. d. (1995 (derde druk)). *Pleidooi voor een moraal der dubbelzinnigheid* (vert Paul Rodenko). Utrecht: Bijleveld.
- Benard, L. (2021). *De waarheid als roeping, Het leven van Simone Weil* (vert.Johny Lenaerts. Kelderuitgeverij.
- Blom, P. (2014). *Alleen de Wolken:Cultuur en crisis in het westen 1918-1938* (P. Ruiter,& H. Corver, Vert.). Amsterdam: De Bezige Bij.
- Dirk de Schutter en Remi Peeters. (2016). *Hannah Arendt, politiek denker*. Zoetermeer: Klement-Pelckmans.
- Eilenberger. (2022). *Het vuur van de vrijheid* (vert. W.Hansen). Amsterdam: Bezige Bij.
- Eilenberger, W. (2022). *Het tijdperk van de tovenaars* (vert. W. Hansen). Amsterdam : Bezige Bij.
- Heberlein, A. (2020). *Hannah Arendt Over liefde en kwaad* (vert. Marika Otte). Amsterdam: Unieboek/Spectrum.
- Kirkpatrick, K. (2021). *De Beauvoir, een leven* (vert. Karl van Klaveren e.a.). Utrecht: Ten Have.
- Koster, F. (1999). *Bevrijdend Inzicht:Een kennismaking met boeddhistische psychologie en inzicht-meditatie*. Rotterdam: Asoka.
- Prabhupada, H. D. (sd). *De Bhagavad-Gita zoals ze is* (vert. Henderik van Teylingen). Amsterdam : The Bhaktivedanta Book Trust.
- Rand, A. (1964). *The virtue of selfishness*. New York: Penguin .
- Rand, A. (1991 (oorspronkelijke uitgave 1957)). *Atlas in staking* vert. Leonard Peikoff . Krommenie: Boekenmaker.nl.
- Rand, A. (2006 oorspronkelijk 1943). *De Eeuwige bron*, vert. Jan van Rheenen. Amsterdam: Luitingh- Sijthoff.
- Rhazoui, Z. e. (2018). *Vernietig het islamitisch fascisme* (vert. Mario Molegraaf). Prometheus.
- Rorty, R. (1998). *Truth And Progress: Philosophical Papers, Volume 3*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosling, H. (2018). *Feitenkennis, 10 redenen waarom we een verkeerd beeld van de wereld hebben en waarom het beter gaat dan je denkt*. Houten: Unieboek/Spectrum .
- Safranski, R. (2005). *Het Kwaad* (M. Wilderschul, Vert.). Amsterdam: Olympus .
- Sartre, J.-P. (1983). *Brieven aan Castor 1926-1939* (P.P.J. Klinkenberg, Vert.). Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers.
- Slatman, J. (2008). *Vreemd Lichaam: Over medisch ingrijpen en persoonlijke identiteit*. Amsterdam: Ambo.
- Solomon, A. (2002). *Demonen van de Middag:Een persoonlijke geschiedenis van depressie* (T. Davids, Vert.). Amsterdam: Anthos.

- Sperna Weiland, J. (1999). *de Mens in de Filosofie van de Twintigste Eeuw (2e druk)*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Störrig, H. (2004). *Geschiedenis van de filosofie (27e druk)*. Utrecht: Het Spectrum.
- Tocqueville, A. (2012). *Over Democratie in Amerika (H. Daalder, & A. Kinneging, Vert.) (3e druk)*. Amsterdam: Lemniscaat.
- Weil, S. (2021). *Waar strijden wij voor? (vert. Jan Mulock Houwer)*. Utrecht: Ijzer .
- Weil, S. (2022). *Verworteling, wat we de mens verplicht zijn (vert Jan Mulock Houwer)*. Utrecht: Ijzer.
- Weil, S. (2023). *At home with André and Simone Weil (vert Benjamin Ivry)*. Evanston : Northwestern university press.
- Wittstock, U. (2022). *Februari 1933 De winter van de literatuur (vert. Michel Bolwerk)*. Amsterdam: Cossee.
- Wolin, R. (2003). *Heideggers Kinderen: Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse (R. v. Essen, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Young-Bruehl, E. (2005). *Hannah Arendt: Een biografie (H. Groen, & G. Went, Vert.) (2e druk)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.